

SEVİNC RƏHİMOVA
AMEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun kiçik elmi işçisi
E-mail: sevarahimova@live.ru

XII-XV ƏSRLƏR DƏRBƏNDİ TİCARƏT MƏRKƏZİ KİMİ

Açar sözlər: Dərbənd, şəhər, ticarət, tacir, ixrac

Ключевые слова: Дербент, город, торговля, купец, экспорт

Key words: Derbent, city, trade, merchant, export

Azərbaycan şəhərlərində ticarət mövzusu tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən əsas məsələlərdəndir. Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixini tədqiq edən müəlliflərin əksəriyyəti bu mövzuya toxunmuş, ölkədəki əsas və ikinci dərəcəli ticarət yolları onların üzərindəki ticarət mərkəzləri, ticarət məntəqələri, bir sıra şəhərlərin ticarət sahəsindəki rolu, mövqeyi, şəhərlərdə ticarətin təşkili, ticarət obyektləri- bazarlar, karvansaraylar, köşklər və s. barədə məlumat vermişlər. XII-XV əsrlər Azərbaycanda ticarət məsələlərinə gəlinə bu sahədə akad. N.M.Vəlixanlının, prof. C.İbrahimovun, prof. M.X.Şəriflinin, t.e.d. M.X.Heydərovun, prof. V.Z.Piriyevin və başqalarının əməyi xüsusi qeyd olunmalıdır. Rus tarixşünaslığında akad. V.V.Bartold, prof. İ.P.Petruşevski, prof. A.R.Şıxsəidov və digərlərinin əsərlərində bölgədəki ticarət və ticarət yolları barədə maraqlı faktlara rast gəlinir. Həmin müəlliflər əksər hallarda Azərbaycandakı ticarətdən, ticarət yollarından, idxal və ixrac mallarından bəhs etsələr də, ayrı-ayrı şəhərlərin, xüsusilə Təbrizin, Bakının, Şamaxının, bəzən də Dərbəndin ticarət sahəsindəki fəaliyyətindən söz açmışlar.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan tarixən Şərq ilə Qərbi, Şimal ilə Cənubi birləşdirən mühüm, əsas ticarət yollarının kəsişdiyi məkan olmuşdur. Təbrizdən şaxələnən karvan yolları 5 istiqamətə uzanırdı və «Əsas Cənub yolu», «Əsas Şərq yolu», «Əsas Qərb yolu», «Əsas Cənub-Şərq yolu» və «Əsas Şimal yolu» adlanırdı. Dərbənd «Əsas Şimal yolu» üzərində mühüm ticarət mərkəzlərindən idi. Bu yol Təbrizdən başlayaraq Əhər-Bərzənd istiqaməti ilə Bacrəvana çatırdı və burada Sultaniyyə-Zəncan- Kağızkonan-Ərdəbil-Varsan istiqaməti ilə gələn ticarət yolu ilə birləşirdi. Lakin, həmin yol Bacrəvanda yenidən 2 istiqamətə ayrılırdı. Onların biri Beyləqan-Bərdə-Gəncə-Şəmkir şəhərini keçərək şimal-qərbə doğru uzanırdı. Digəri isə Biləsuvar - Mahmudabad - Şamaxı - Şabran - Niyazabad -Dərbənd şəhərlərindən keçərək Qızıl Orda dövlətinə gedirdi (bax: 3, s.55-57; 5; 10; 11, s.57-58). Bu yol Sultaniyyədən Ərdəbilə 37 fərsəng (təx.240 km.), Ərdəbildən Kağızkonana 14 fərsəng (90 km), Bacrəvana 20 fərsəng (130 km), Bacrəvandan 8 fərsəng (50 km), Mahmudabada 12 fərsəng (75 km) uzunluğunda idi. Ümumiyyətlə, Mahmudabad Bacrəvandan 20 fərsəng (130 km), Ərdəbildən 40 fərsəng (260 km), Sultaniyyədən 77 fərsəng (təx.500 km) məsafədə idi (bax: 3,s.55-56). Təəsüf ki, mənbədə Mahmudabaddan şimala gedən yolun məsafəsi barədə məlumat yoxdur.

Dərbənd şəhəri, Azərbaycanın şimal sərhəd məntəqəsi kimi, həmin ticarət yolunda özünəməxsus mövqə tutmuşdu. Adı çəkilən ticarət yollarının əhəmiyyəti və ölkə iqtisadiyyatındakı rolu Azərbaycan tarixşünaslığında əhatəli işıqlandırılmışdır. Mərhum tədqiqatçılar M.X.Şəriflinin, M.X.Heydərovun, S.M.Onullahinin əsərləri bu baxımdan diqqəti cəlb edir. M.X.Şərifli, M.X.Heydərov ticarət və ticarət yolları, idxal və ixrac mallarından daha çox bəhs edirsə, S.M.Onullahi Əsas şimal yolunun əhəmiyyətini bir daha nəzərə çatdıraraq Rafael dyu-Mann İrani «ikiqapılı karvansaraya» bənzətməsi fikrinə qarşı çıxır və «Əsas şimal yolu»nun da ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətini xüsusi qeyd edir. Rəfael dyu-Mann İrandan açılan qapıların birisinin Türkiyə vasitəsi ilə İspaniya, Britaniya və Fransaya açıldığını, ikinci qapının isə Hörmüz - Hindistana istiqamətləndiyini qeyd edir. S.M.Onullahi isə Rəfael dyu- Manın Bakı - Dərbənd- Həştərxan vasitəsilə Rusiyaya Açılan üçüncü qapını göstərməməsinin doğru olmadığını yazır (11, s.145). Alimin fikri tamamilə həqiqətə uyğundur

və doğrudan da üzərinə Dərbənd şəhərinin yerləşdiyi «Əsas şimal yolu» ölkənin xarici ticarətində mühüm mövqə tutmuş ticarət yollarından idi. Dərbənddən keçən ticarət yolu, eyni zamanda, tarixi ipək yolunun tərkib hissəsi hesab olunurdu. Məhz bu yol ilə Çindən tutmuş Qara dəniz ətrafı ölkələr arasında intensiv ticarət əlaqələri saxlanılırdı.

Dərbənd şəhəri, həm də, Qafqazın daxili ticarət yollarının üzərində yerləşirdi, Belə ki, Gürcüstanın Dağıstanla ticarət əlaqələri «Leket yolu» adlanan qısa və münasib dağ aşırımı yolu və ya Qafqaz dağ silsiləsini dövrə vuraraq gedən Tiflis – Şirvan - Casar - Samur - Dərbənd yolu vasitəsilə aparılırdı (16, s.261).

Dərbənd şəhərinin bir çox ətraf ərazilərlə, şəhərlərlə ticarət əlaqələri vardı. Bu şəhərə Təbrizdən mahir sənətkarlar tərəfindən toxunmuş ipək, yun, zərli pambıq parçalar, paltarlar, xalı-xalçalar gətirilirdi və iki şəhər arasında intensiv ticarət əlaqələri saxlanılırdı (11, s.60). İlk vaxtlarda Dərbənddən ixrac olunan əmtəələr sırasında əsas yeri kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq məhsulları, balıq və onun emalından hazırlanan məhsullar, eləcə də, zirehgəranlıqların və Dərbənd ustalarının hazırladıqları müxtəlif silahların çoxluğu şübhə doğurmur. Lakin, sonralar, yəni XIV əsrin əvvəllərindən başlayaraq şəhərdə ticarət daha intensiv şəkildə aldı, nəzərə çarpacaq dərəcədə genişləndi. Bu Qafqazda genuyalıların peyda olması və ticarətdə aparıcı mövqə tutmaları ilə bağlı idi (bu barədə irəlidə geniş məlumat veriləcək). Dərbəndin, qeyd olunduğu kimi, Qara dəniz ətrafı şəhərlərlə ticarət əlaqələri mövcud idi. Şəhər bir baxımdan Şərqi və Qərbi, Şimali ilə Cənubi arasında gedən karvan və dəniz ticarəti üçün əlaqələndirici məntəqəyə çevrilmişdi (12, s.141). Moskvadan gələn tacirlər Həştərxanda Şirvan tacirləri ilə görüşür, burada ticarət əməliyyatlarını həyata keçirir və Şirvan tacirləri Xəzər dənizi vasitəsilə Dərbəndə gəlirdilər. Həştərxandan Dərbəndə gələn Moskva tacirlərini isə şəhərdəki yerli tacirlər qarşılayır, onlarla ticarət sövdələşmələri aparır və lazım gəldikdə onları Şamaxıya gətirirdilər. Dərbənddən Şamaxıya getmək üçün 6 günlük yol qət etmək lazım gəlirdi. Dərbənddən Həştərxana gedən tacirlərin bir qismi isə Rusiya şəhərlərinə gedirdilər. Dərbənd ilə Şamaxı arasındakı karvan yolunda hələ çox əvvəllər tikilmiş karvansaraylar, anbarlar, tövlələr, ovdanlar vardı və onlar XV əsr boyu Moskva və Şirvan tacirlərinə də xidmət etmişdir. Moskvadan Nijni-Novqorod vasitəsilə Həştərxana gələn gəmi karvanları isə Xəzər dənizi vasitəsilə Dərbəndə gəlir və oradan tacirlər yollarını Şamaxıya doğru davam etdirirdilər (4,s.163; 4,s.58-61). Bununla belə, XV əsrdə Dərbənd liman şəhəri kimi öz əhəmiyyətini itirir və buna səbəb həmin vaxtdan etibarən Bakının rolunun artması və Xəzər dənizində aparıcı mövqə kəsb etməsi olur (2, s.722-723).

Dərbənd şəhəri «Əsas Şimal yolu» üzərində mühüm gömrük məntəqələrindən biri idi. Burada yüksək gömrük toplanırdı ki, bəzən tacirlərin və ticarət gəmilərinin şəhərdən yan ötmələrinə səbəb olurdu. Belə hallarda isə onlar quldurların, çapqınçıların həmlələrinə məruz qalırdılar. Dərbənddən Şamaxıya gedən qısa yolda isə Lahic gömrük məntəqəsi mövcud idi. Bu yol ilə gedən tacirlər çoxlu gömrük ödədiklərindən daha uzaq yoldan, 6-8 günlük dolayı yoldan istifadə etməyi üstün tuturdular (4, s.104; Azərbaycanda həmin dövrdəki gömrük işi barədə bax: 8) Dərbənddə toplanılan gömrük vergisi şəhərin iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərirdi. Klavixov XV əsrin əvvəllərində Teymurun 2 «Dəmir qapı» ya sahib olduğunu yazır və onlardan birinin Dərbəndin Dəmir qapısının, digərinin isə Termətdəki Dəmir qapısının olduğunu bildirir. Müəllif Dərbəndin bu dövrdəki yüksək ticarət və iqtisadi mövqeyini nəzərə çatdıraraq məlumat verir ki, Dərbəndin Dəmir qapıları hər il Teymura böyük gəlir gətirir (bax:13, s.149).

Məlum olduğu kimi, ölkə ticarəti – istər daxili, istər də xarici ticarət məqsədyönlü şəkildə idarə olunurdu. Ticarətin aparılmasına Məlik ət-tüccar, şəhərlərdə isə şəhərin ticarət başçısı nəzarət edirdi. Onun sərəncamında tutqavul, rahdar, əsəs əmiri və s. məmurlar çalışırdılar. Məlik ət-Tüccarın şəhərlərdəki təmsilçisi, o cümlədən, Dərbənddəki təmsilçisi şəhərdə ticarətin təşkilinə, müamilə şərtlərinin yerinə yetirilməsinə, ticarət yollarının bölgədən keçən hissəsinin, karvansaraların və daxili bazarların qorunmasına cavabdeh idi. Daxili bazarların qorunması ilə «İmarət-i əsəs» adlı təşkilat məşğul olurdu. Bu təşkilat bazarların gecə vaxtı qorunmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Bazarlardan «rəsm-i əsəs» adlanan xüsusi rüsum toplanılırdı (bax:7). Göründüyü kimi, Azərbaycan şəhərlərində, eləcə də, Dərbənddə daxili ticarət tənzimlənir, xarici ticarətin genişlənməsinə cəhdlər göstərilirdi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Анчебадзе З. Из истории средневековой Абхазии. Сухуми, Абгиз 1959, 306 с.
2. Бартольд В.В. Сочинения. Том II часть. Москва 1963, 1020 с.
3. Йакут ал-Хамави. Муджам ал-булдан. Хамдуллах Казвини. Нузхат ал-Кулуб. Баку Элм. 1983, 68 с.
4. İbrahimov С. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerklər. Bakı. APİ nəşr. 1958. 210 s.
5. Şərifli M.X. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda ticarət və ticarət yolları.
6. Махмуд из Хиналука «События в Дагестане и Ширване XIV-XV в. Махачкала 1997. 208 с.
7. Пириев В.З. Мухаммед ибн Хамдуллах Нахчивани о некоторых вопросах организации торговли. Москва, Наука 1980, с.193-196.
8. Piriyeв V.Z. XIII-XIV əsrlər Azərbaycanda ticarətin təşkili və gömrük işi.
9. Azərbaycan gömrüyü: tarixi ənənələr və müasirlik. Bakı, Elm, 2000 s.38-54.
10. Гейдаров М.Х. Торговля и торговые связи Азербайджана в позднем средневековье. Баку, Елм. 1999, 168 с.
11. Onullahi S. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri. Bakı, Elm, 1982, 280 s.
12. Кудрявцев А.А., Шихсаидов А.Р. Опыт периодизации экономического развития средневекового Дербента (VI-XVIII вв).
13. Кудрявцев А.А. Средневековый Дербент в истории Золотой Орды. Москва 2006, с.148-179.
14. Зевакин Е., Пенчко Н. Очерки по истории генуэзских колоний на Западном Кавказе в. XIII-XV вв.
15. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası I-X cildlər. Bakı 1976-1978-ci illər.
16. История народов Северного Кавказа. Москва, Наука. 1988, 944 с.
17. Очерки истории Адыгей. Том 1, Майкоп 1957, 484 с.

РАГИМОВА СЕВИНДЖ
Младший научный сотрудник
Института Истории НАНА
E-mail: sevarahimova@live.ru

ДЕРБЕНТ КАК ТОРГОВЫЙ ЦЕНТР В XII-XV ВВ.

В статье автор расследует внешнюю и внутреннюю торговлю города Дербента. Автор отмечает, что город по своему географическому положению играл важную роль в транзитной торговле между Севером и Югом. Город Дербент являлся одним из важных таможенных пунктов по «Главной Северной» дороге.

Автор подчеркивает важную роль города Дербента в морской торговле.

RAHIMOVA SEVINJ
*The History Institute of National
Academy of Sciences of Azerbaijan,
junior research fellow
E-mail: sevarahimova@live.ru*

DERBENT AS A CENTER OF TRADE IN XII-XV CENTURY

In the article both foreign and home trade of XII-XV century Derbent is elucidated. Here is the geographical position, the role of the city in north-south transit trade is noted. The city Derbent was one of the important customs points on the “Main North way”. As well as the role of Derbent city in sea trade is elucidated.

Rəyçi: t.e.d. C.M. Mustafayev, t.e.d. Q.Ə. Əliev

Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu «Azərbaycan şəhərləri tarixini tədqiq edən Elmi qrup»un 17 sentyabr 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (protokol №5)